

УДК [902/904:39](=16)“653”:.001.891(477)“19”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13688>

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА СЛАВІСТИКА ПРО ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН: КОНЦЕПЦІЯ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Наталія СТЕБЛІЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра археології та історії стародавніх цивілізацій
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
E-mail: nataliya.steblii@lnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8645-289X>

У статті ще раз сконцентровано увагу на концепції етногенезу слов'ян, яку репрезентує сучасна українська школа археологічної славістики. Вказано, що методологічно вона стоїть на позиціях культурно-історичної археології, згідно з якою визнається взаємозв'язок між етносом і матеріальною культурою, її виразником.

Показано, що у європейській медієвістичній науці поняття “етнічність” розглядають головню крізь призму інструменталістських і конструктивістських методологій. У зв'язку з цим роль археології у вивченні етногенезу слов'ян часто заперечується повністю або ж визнається обмеженою. Зокрема, її участь у дослідженні етнічної ідентичності можлива лише за умови визнання того, що матеріальна культура є лише одним із компонентів ідентичності.

Розглянуто найновіші публікації, у яких переосмислюються ключові археологічні концепти, спрямовані на подолання розбіжностей у теоретичних підходах до дослідження етногенезу слов'ян.

Ключові слова: археологія, слов'яни, етногенез, Раннє Середньовіччя, археологічна культура, етнічність.

Постановка проблеми. Уже понад два століття питання про місце, час та обставини формування слов'янського етносу є одними із найцікавіших і найскладніших дослідницьких проблем, які привертають увагу науковців багатьох країн. Складність їхнього розв'язання полягає у тому, що джерела (писемні, археологічні, антропологічні, лінгвістичні та ін.) не надають нам безпосередньої, готової інформації і вимагають інтерпретації, якій, погодьмося, притаманний неминучий суб'єктивізм з боку дослідників.

У дослідження етно- й топогенезу слов'ян археологи на повну силу долучилися фактично із другої половини ХХ ст., коли слов'янськими було визнано старожитності пражко-корчацької, пеньківської і колочинської археологічних культур¹

Системне вивчення окресленої проблематики на основі археологічних даних в Україні слід пов'язувати із створенням у 1974 р. в Інституті археології НАНУ відділу археології ранніх слов'ян – підрозділу, який засвідчив “статус археології як окремої наукової галузі у вирішенні проблем етногенезу слов'ян на рівні з мовознавством, антропологією та етнографією”². З цього часу так само можна вести мову про оформлення київської школи археологічної славістики, представникам якої належить апробація польових, лабораторних й аналітичних методик у вивченні слов'янського етногенезу, реконструкція ранніх етапів їхньої історії на основі комплексного підходу й обґрунтування ретроспективної концепції³.

Фактично до кінця ХХ ст. у країнах Центральної і Південно-Східної Європи археологічна славістика так само розвивалася у руслі культурно-історичної методології, одним із напрямків якої було з'ясування походження слов'ян і пошуку їхньої прабатьківщини. Однак із середини 1990-х рр. в окремих осередках намітився відхід від трактування давньослов'янської етнічної спільності, постало питання про можливість визначення етнічної ідентичності за допомогою археологічних матеріалів. Пошуки теоретичних підоснов етнічності у пізньоантичний і ранньосередньовічний періоди змістилися на інструменталістську і конструктивістську методологічні стратегії.

Мета роботи полягає у тому, аби висвітлити концепцію походження слов'ян, яку розробили представники київської школи археологічної славістики, і показати як методологічно вона співставляється із сучасними теоріями етнічності та поглядами на слов'янський етногенез у західноєвропейській медієвістиці та археології.

¹ Володимир Баран, Діонізій Козак, і Ростислав Терпиловський, *Походження слов'ян* (Київ: Наукова думка, 1991), 19; Sylwia Jędrzejewska, “Początki wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i problem ich praojczyzny w Polskich badaniach archeologicznych – rys historyczny”, *Od Bachorza do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, ed. Barbara Chudzińska, Michał Wojenka and Marcin Wołoszyn (Kraków; Rzeszów, 2016), 27.

² Олег Петраускас, “Передмова”, *Відділу археології ранніх слов'ян – 50! Факти, люди, дослідження*, ред. Олег Петраускас, Наталія Абашина і Сергій Горбаненко (Київ: ІА НАН України, 2024), 3.

³ Петраускас, “Передмова”, 4.

Виклад основного матеріалу. Археологічна славістика в Україні сьогодні зосереджена на генезі й ранніх етапах розвитку слов'янства протягом латенського періоду, римського часу і раннього середньовіччя до постання перших слов'янських держав, зокрема Русі, охоплюючи таким чином хронологічно час від III ст. до н.е. до IX–X ст. н.е. При цьому до кола наукових інтересів археологів-славістів належать не лише старожитності, які вони ототожнюють із слов'янськими етнічними угрупованнями, але й культури сусідніх осілих (германців, балтів, кельтів) і кочових (сарматів, гунів, аварів, хозарів) племен.

Концепція походження і ранньої історії слов'ян, яку запропонували київські археологи-славісти оформилася фактично протягом останньої чверті XX ст. Це сталося завдяки масштабним польовим дослідженням 1950–1980-х рр. ранньослов'янських пам'яток VI–VII ст. на Західному Побужжі, Верхньому і Середньому Подністер'ї (Володимир Баран)⁴, Буковині (Борис Тимошук й Ірина Русанова)⁵, Поділлі (Олег Приходнюк і Ліана Вакуленко)⁶, Подніпров'ї і Подесенні (Ростислав Терпиловський і Наталія Абашина)⁷, а також типологічно близьких до них зарубинецьких, пізньозарубинецьких, зубрицьких і київських старожитностей першої половини I тисячоліття н.е.⁸

Методологічні засади, які на нашу думку, найкраще відображають головні положення концепції вітчизняних дослідників узагальнив сьогоднішній очільник київської школи археологічної славістики Р. Терпиловський. Визначальною серед них є постулювання взаємозв'язку між етносом і матеріальною культурою – його виразником. Визнається існування етнічно змішаних археологічних культур, які формували носії різних, місцевих і прийшлих, угруповань і можливість виділення комплексу рис, притаманних культурі певного етносу. Важливе значення у таких реконструкціях має також так званий ретроспективний метод, покликаний прослідкувати увесь ланцюжок генетично пов'язаних культур: від празько-корчацької, пеньківської і колочинської – найраніших достовірних слов'янських старожитностей, добре визначених за писемними джерелами – які формують певну культурну спільність і різняться між собою лише другорядними ознаками, до зарубинецької культури чи радше пізньозарубинецьких старожитностей.

Типологічні і хронологічні характеристики усіх культурних груп визначаються на основі найпрезентабельніших комплексів з опорних еталонних пам'яток із подальшим залученням масового матеріалу. Для коректного порівняльного аналізу співставляються максимально близькі територіально і хронологічно пам'ятки. Генетичний зв'язок між діахронними культурами встановлюється, окрім типологічних подібностей, і на основі визначення соціально-економічної моделі їхніх носіїв⁹.

Найдавніших слов'ян, яких може зафіксувати археологія, згідно з концепцією української наукової школи, слід шукати серед зарубинецьких (рубіж III/II – середина – третя чверть I ст. н.е.), пізньозарубинецьких (середина – третя чверть I ст. н.е. – рубіж II/III) і київських (рубіж II/III – середина V ст.) пам'яток лісової зони басейнів Дніпра і Десни, а також зубрицьких (друга половина I – середина III ст.) і черняхівських (середина III – перша половина V ст.) старожитностей.

Дослідники, які намагаються реконструювати слов'янську етногенетичну лінію, як виглядає, уникають ямк питання формування зарубинецької культури, починаючи відлік від часу її розпаду, так і проблем її етнічної атрибуції. У публікаціях зустрічаємо так звану “синтезуючу” гіпотезу, згідно з якою зарубинецька культура становить своєрідну етнокультурну систему, у якій поєдналися субстратні (культурні групи ранньоскіфського часу, милоградської та поморсько-кльошевої культур) і центральноєвропейські (переважно ясторфські) компоненти¹⁰. Із праслов'янами зарубинецьке населення пов'язують двояко. По перше, з огляду на безперервність ланцюжка культурних груп, які

⁴ Володимир Баран, *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю* (Київ: Наукова думка, 1972); Володимир Баран, *Празькая культура Поднепров'я (по материалам поселений у с. Рашкова)* (Київ: Наукова думка, 1988).

⁵ Борис Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини VI–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1976); Ірина Русанова й Борис Тимошук, *Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут* (Москва: Наука, 1984).

⁶ Олег Приходнюк, *Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.)* (Київ: Наукова думка, 1975); Олег Приходнюк й Ліана Вакуленко, *Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре* (Київ: Наукова думка, 1984).

⁷ Наталія Абашина, “Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні”, *Археологія* 53 (1986): 72–86.

⁸ Володимир Баран, *Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу* (Київ: Наукова думка, 1981); Евгений Максимов, *Зарубинецкая культура на территории УССР* (Київ: Наукова думка, 1982); Діонізій Козак, *Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі* (Київ: Наукова думка, 1984); Ростислав Терпиловський, *Ранние славяне Подесенья III–V вв.* (Київ: Наукова думка, 1984).

⁹ Докладніше про це див.: Ростислав Терпиловський, *Славяне Поднепров'я в первой половине I тысячелетия н.э.* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2004), 12–13.

¹⁰ Светлана Пачкова, *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы* (Київ, 2006), 340–341; Наталія Абашина та ін. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник* (Київ: Стародавній Світ, 2012), 28.

простежено від зарубинецьких пам'яток до середньовічних слов'янських старожитностей¹¹. А по друге, – через визнання поморсько-кльошових (властиво слов'янських) племен за її головний субстрат¹².

У середині – третій чверті I ст. н.е. зарубинецьку культуру охопила криза, спричинена, як сьогодні вважають, низкою факторів, зумовлених головню кліматичними змінами (підвищення середньорічних температур, зниження вологості), внаслідок яких розпочались східноєвропейські міграції, у тому числі й рух сарматів у степовій зоні¹³ та готів із Прибалтики аж на Волинь¹⁴.

Археологічно таку ситуацію прослідковано через зникнення зарубинецьких пам'яток на їхніх корінних теренах – у Прип'ятському Поліссі і Подніпров'ї – і появу нових аж на Західному Побужжі на заході, у верхів'ях Десни, Псла, Сіверського Дінця, Осколу і Хопра на північному сході і сході. При цьому нові селища облаштовували на вологіших нижчих надзаплавних терасах або й у заплавах річок; планіграфічно вони також виглядали інакше¹⁵. Сформовані за таких умов пам'ятки відзначаються значною різноманітністю, обумовленою ступенем збереження “класичних” зарубинецьких традицій, наявністю інших етнокультурних компонентів, інноваціями у поховальній обрядовості, поєднанні старих і нових принципів планування поселень, появою нових типів прикрас, знарядь праці тощо. Через таку строкатість і розосередженість дослідники не наважилися об'єднати згадані старожитності в одну археологічну культуру, а визначили це нове самостійне культурне явище як пізньозарубинецький горизонт, який сформувався під час чи після розпаду зарубинецької культури й існував до постання черняхівської і київської культур, тобто протягом середини – третьої чверті I ст. н.е. і до першої половини – середини III ст. н.е.¹⁶ За ступенем збереженості класичних зарубинецьких традицій, участю різних груп зарубинецького населення у їхньому формуванні, наявністю інших етнокультурних компонентів, контактів із сусідами, серед пізньозарубинецьких старожитностей сьогодні виділяють декілька типів¹⁷: пам'ятки типу Лютіж у Середньому Подніпров'ї, носії яких продовжували розвивати класичні зарубинецькі традиції; типу Почеп у Подесенні, де культурні елементи середньодніпровського зарубинецького населення поєдналися із юхнівськими; тип Картамишево 2 – Тернівка 2 на сході Дніпровського Лівобережжя, у верхів'ях Сейму, Псла і Ворскли, і у басейні Сіверського Дінця, у яких середньодніпровські складові матеріальної культури поєднані із середньоєвропейськими (пшеворськими); пам'ятки типу Грині – значно територіально розкидані (в ареалах середньодніпровських, деснянських і лівобережних старожитностей), при цьому вони “молодші” (близько другої половини II ст. н.е.) і, на думку дослідників, становлять пізніший етап розвитку верхньодніпровської зарубинецької культури типу Кистені–Чечерськ; тип Рахни, у якому переплелися середньодніпровські і пшеворські традиції, виділено на Південному Бузі¹⁸.

Тим часом зарубинецькі племена із Прип'ятського Полісся у 40–70-х рр. I ст. н.е. переселилися на Західну Волинь і Верхнє Подністер'я. Тут вони, як уважав Діонісій Козак, інтегрувалися із нащадками поморсько-кльошових племен – носіями верхньодністерської групи пшеворської культури,

¹¹ Абашина та ін., *Давні слов'яни*, 28.

¹² Діонісій Козак, “Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н.е.”, *Етнічна історія давньої України* (Київ, 2000), 119; Діонісій Козак, “Етнічна історія Волині і Галичини в ранньоримський час”, *Археологічні дослідження Львівського університету* 8 (2005): 322; Діонісій Козак, “Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині)”, *Археологія* 1 (2013): 76–77.

¹³ Донедавна головною причиною розпаду зарубинецької культури і відтоку її населення уважали сарматську навалу.

¹⁴ Андрей Обломский, Ростислав Терпиловский и Олег Петраускас, *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. Препринт* (Київ: Інститут археології АН УССР, 1991), 22–26; Andrei Oblomski, Oleh Petrauskas and Rostislav Terpilovski, “Environmental reasons of migrations of the South-Eastern Europe population in the 1st – 5th centuries AD”, *Archaeologia Polona* 37 (1999): 83–84.

¹⁵ Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 21; Оксана Арион и др., “У истоков славянства (Вместо заключения)”, *Позднерубинские памятники на территории Украины (вторая половина I – II вв. н.э.)* (Москва, 2010), 99–100. (*Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей* 12).

¹⁶ Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 21–22.

¹⁷ До слова, нещодавно запропоновано виділяти ще один тип пізньозарубинецьких пам'яток – тип Івківці, старожитності якого, на думку дослідників, залишили носії зарубинецької культури, які не покидали місць свого проживання і практично не зазнали культурних трансформацій як пам'ятки типу Лютіж (Юрій Башкатов, Тетяна Бітковська, “Івківці – новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я”, *Археологія* 2 (2021): 53–62). Так само про територіальні групи пізньозарубинецьких чи постзарубинецьких пам'яток читаємо: Михайл Любичев, *Рання історія днепро-донецької лесостепи I–V вв.*, ч. 1 (Харьков: изд-во “Естет Принт”, 2019), 19–21. (*Ostrogothica–Serie: Bònde*, 2).

¹⁸ Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 22–33; Максим Челноков, “Основні проблеми дослідження пам'яток почепського типу”, *Вісник Інституту археології* 7 (2012): 3–22.

які прийшли на ці терени ще у середині I ст. до н.е.¹⁹ Таким чином, на Волині і Прикарпатті у другій половині I ст. н.е. постали якісно нові пам'ятки, об'єднані у зубрицьку культуру²⁰. До неї дослідник також відніс і старожитності Середнього Подністер'я, які починаючи із I ст. н.е., формувалися на основі пшеворських, зарубинецьких і добре виражених місцевих дакійських елементів²¹.

Отже, протягом II ст. н.е., на думку українських археологів, творилася єдина давньослов'янська спільність на території, головню, теперішньої Правобережної України – посилювалася інтеграція між різними етнографічними групами давніх слов'ян, археологічно репрезентованих пізньозарубинецькими і зубрицькими старожитностями. Відмінності між цими етнокультурними утвореннями були зумовлені асимілятивними процесами з балтським (юхнівським і штрихованою кераміки) й іраномовним (сарматським) у Подніпров'ї та дакійським (липицької культури) і германським (пшеворським) у Подністер'ї і на Волині населенням. У той час слов'янські племена стали настільки сформованою етнополітичною одиницею, як вони вважають, що потрапили на сторінки творів античних авторів під етнонімом “венеди”²². Р. Терпиловський і Д. Козак, спираючись на доробок Дмитрія Мачінського²³, за надійнішою інформацією слов'ян-венедів визнають повідомлення Тацита з його твору “Germania”²⁴. Співставивши дані цього римського історика з результатами археологічних досліджень, фахівці дійшли висновку, що вони у багатьох моментах відповідають змісту, часу формування і території носіїв пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток): збігаються західна частина пізньозарубинецького ареалу із південно-західною частиною зони розселення венедів за Тацитом; міграції пізньозарубинецького населення відповідають інформації римського історика про пересування венедів; збіг дати імовірного отримання інформації про венедів Тацитом (друга половина I ст. н.е.) і часу розпаду зарубинецької культури та початку руху пізньозарубинецького населення²⁵.

Подальшого розвитку слов'янська етногенетична лінія згідно з концепцією українських археологів-славістів набула у київській культурі, яка на рубежі II–III ст. н.е. сформувалася на основі пізньозарубинецьких старожитностей. Незважаючи на те, що вона, як вважає її найавторитетніший дослідник Р. Терпиловський, значно монолітніша за попередні утворення, й етнічно гомогенна, в її ареалі все ж виділяються чотири локальних варіанти, жодний із яких не сформувався внаслідок еволюційного розвитку субстратних старожитностей, а шляхом поєднання двох пізньозарубинецьких груп: середньодніпровський – пізньозарубинецьких типів Лютіж і Грині; верхньодніпровський (типу Абідня) – зарубинецького типу Чаплин і пізньозарубинецького типу Грині; східнолівобережний (сейминсько-донецький) – типів Картамишево 2 і Тернівка 2; деснянський, де на зміну носіям пам'яток типу Почеп, носії яких мігрували на північний схід, прийшли нащадки людності, яка залишила старожитності типу Картамишево 2 і пам'ятки у верхів'ях Дніпра і Сожу²⁶. Комплекс київської культури назагал репрезентований квадратними або прямокутними заглибленими житлами, груболіпними слабкопрофільованими опуклобокими і біконічними горщиками, лощеними ребристими мисками і керамічними дисками, ґрунтовими могильниками із ямними практично безінвентарними тілоспаленнями, здійсненими на стороні і своєрідними ювелірними виробами, прикрашеними у техніці виїмчастої емалі²⁷.

Майже синхронно із старожитностями київської культури на більшій частині території сучасного лісостепу України (окрім північних лісових районів і степового Лівобережжя), Молдови і східної Румунії формувалася культура черняхівська. Головною ознакою, яка дозволила об'єднати понад

¹⁹ Діонісій Козак, *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.)* (Київ: Наукова думка, 1992), 8–29; Козак, “Етнічні процеси в Україні”, 130–131, 143–144; Діонісій Козак, “Етнічні процеси на Волині та Галичині в ранньоримський час (археологічний аспект)”, *Ruthenica* 1 (2002): 48–52; Діонісій Козак, *Венеди*. (Київ, 2008), 12–13.

²⁰ Козак, *Венеди*, 15.

²¹ Козак, “Етнічні процеси на Волині та Галичині”, 52–53.

²² Пригадаємо собі, що цей етнонім закріпився за слов'янами ще з часів Павела Шафарика і Любора Нідерле, які уважали, що вперше під власним іменем їх згадав у середині VI ст. н.е. Йордан у “Гетиці” (*De origine actibusque Getarum*): “вони [венеди] ... вийшовши з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів...” (Йордан, 119).

²³ Дмитрій Мачинський, “К вопросу о территории обитания славян в I–VI вв. (по данным письменных источников и археологии)”, *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 17 (1976): 84–95.

²⁴ Козак, *Етнокультурна історія Волині*, 138–139; Терпиловський, *Славяне Поднепровья*, 88.

²⁵ Козак, *Етнокультурна історія Волині*, 139–140; Козак, “Етнічні процеси в Україні”, 147–148; Терпиловський, *Славяне Поднепровья*, 92.

²⁶ Терпиловський, *Славяне Поднепровья*, 46–50, 93.

²⁷ Ростислав Терпиловський, “Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку”, *Старожитності Русі-України: збірник наукових праць* (Київ: Київ. Акад. Євробізнесу, 1994), 73–74.

3,5 тисячі пам'яток у цю спільність є кружальна кераміка, виготовлена місцевими ремісниками, з її якісними характеристиками й особливими формами: триручні вази, біконічні глечики, орнаментовані кубки, а також гребені типу Томас III, певні типи металевих пряжок, підв'язних і щиткових фібул – ремісничі вироби так званого “черняхівського типу” – продукти цілісної економічної системи²⁸.

Згідно із загально визнаною у сучасній українській археології версією, яку генералізував у своїй постдокторській монографії Борис Магомедов, черняхівська культура виникла на основі вельбарської за сильного провінційно-римського впливу²⁹. Переважну більшість її поліетнічного населення становили германці, головню готи. Слов'янський же етнос локалізують у Західному Побужжі, Верхньому і Середньому Подністер'ї (пам'ятки типів Черепин і Теремці), а також на північному і північно-східному краях її ареалу – у Середньому Подніпров'ї і у лісостеповому Лівобережжі (пам'ятки з елементами київської культури за Б. Магомедовим³⁰). Археологічно його відображають як генетичне продовження зубрицької культури. На Волині її населення проживало до останньої чверті II ст. н.е., після чого, під тиском готів – носіїв вельбарської культури, – змушене було відійти у верхів'я Західного Бугу і Дністра³¹. Це ж населення, на думку Д. Козака, просунулося і на Середній Дністер, залишивши там такі пам'ятки як Велика Слобідка I, Оселівка, Лука Врублівецька³² і далі аж у Буджацький степ, де маємо пам'ятки типу Етулії³³. Його частина могла переміститися і на Середнє Подніпров'я та взяти участь у формуванні київської культури³⁴.

Таким чином протягом III ст. н.е. під черняхівським впливом (кружальна кераміка та інші ремісничі вироби) зубрицька культура змінила своє матеріальне, але не етнічне (слов'янське!), обличчя і трансформувалася у старожитності типів Черепин і Теремці. Певних змін при цьому зазнало і житлобудівництво, і ліпна кераміка, а поховальний обряд так само залишився археологічно невловимим.

Виникнення пам'яток з ранньослов'янськими культурними елементами (типу Журавки Вільшанської) у Середньому Подніпров'ї пов'язують із часом формування черняхівської археологічної спільності у середині III – на початку IV ст., коли тут зійшлися кілька міграційних потоків, зокрема вельбарський, паралельно з яким могли рухатись і носії типу ранніх комплексів Черепина, скіфо-сарматський і київський. Носії останнього колонізували південну частину дніпровського лісостепу і, як вважають, увійшли до складу черняхівських общин³⁵.

Ще один етап черняхово-київських контактів припадає уже на другу половину IV – початок V ст. Він позначений з одного боку “варваризацією або слов'янізацією” черняхівського населення (пам'ятки типу Хлопкова) у Київському Подніпров'ї, а з другого – можливою інфільтрацією черняхівців у київський ареал (пам'ятки типу Роїще) у Чернігівському Подесенні³⁶.

На думку київських дослідників, цю археологічну ситуацію можна синхронізувати з інформацією з Йорданової “Гетики”, у тому місці, де йдеться про війни готів Германаріха з венедами. Із першими сьогодні однозначно пов'язують носіїв вельбарської культури, а також населення черняхівської із вельбарською традицією. В інтерпретації Р. Терпиловського венедам відовідають мешканці поселень київської культури, а археологічно засвідчені київсько-черняхівські контакти IV ст. у Середньому Подніпров'ї можуть відображати події гото-венедських воєнних сутичок³⁷. При цьому епізод, пов'язаний із війною “антів Божа” з готами Вінітарія локалізують в ареалі пам'яток типу Хлопків і Роїще³⁸.

²⁸ Борис Магомедов, *Черняховская культура. Проблема этноса* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2001), 17, 60–62.

²⁹ Магомедов, *Черняховская культура*, 134–139.

³⁰ Борис Магомедов, “Черняхівська культура і слов'яни”, *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2001), 59–66.

³¹ Козак, *Етнокультурна історія Волині*, 126.

³² Козак, *Венеда*, 19.

³³ Алла Гудкова, “I–IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения)”, *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (1999): 271–304.

³⁴ Козак, *Етнокультурна історія Волині*, 127; Козак, “Етнічні процеси в Україні”, 166.

³⁵ Наталия Абашина, Андрей Обломский и Ростислав Терпиловский, “К вопросу об раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья”, *Российская археология* 4 (1999): 78–98; Ростислав Терпиловский, “Киевская и черняховская культуры. Проблема контактов”, *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2000): 305.

³⁶ Терпиловский, “Киевская и черняховская культуры”, 306–307.

³⁷ Терпиловский, “Киевская и черняховская культуры”, 305; Ростислав Терпиловський “Біля витоків слов'янства”, *Ruthenica* 1 (2002): 33; Терпиловський, *Славяне Поднепровья*, 94.

³⁸ Терпиловський, “Біля витоків слов'янства”, 35.

Інакшу версію щодо території венедів Йордана і локалізації “землі антів” висунув Д. Козак: на його переконання, їх слід ототожнювати зі слов’янськими племенами Подністер’я³⁹.

Щодо ранньослов’янської археології Дніпровського лісостепоного Лівобережжя чи дніпро-донецького Лісостепу⁴⁰, то на сьогоднішній день маємо дві суттєво відмінні між собою концепції етнокультурних процесів у пізньоримський час. Першу із них обґрунтував московський археолог-славист Андрей Обломський⁴¹ і підтримав Р. Терпиловський⁴². Суть її зводиться до того, що окреслений регіон у першій половині – середині III ст. займали носії двох локальних варіантів київської культури – деснянського і сейсминсько-донецького (нижнього горизонту Боромлі). Близько середини – третьої чверті III ст. сюди проникло і черняхівське населення, висхідним регіоном формування якого була лісостепова зона між Дністром і Дніпром. Унаслідок цього частина території, яку первісно займало київське населення потрапила у черняхівське об’єднання: у середині – третій чверті III – IV ст. тут виокремлюються так звані пам’ятки київської традиції у черняхівській культурі. Її носії, на думку згаданих дослідників, етнічно, найімовірніше, було слов’янами⁴³.

На протигагу таким тезам харківський археолог М. Любичев вважає, що пам’ятки середини III – початку/першої половини IV ст. так званого горизонту Боромля не мають нічого спільного із попередніми постзарубинецькими старожитностями регіону й вважає, що вони походять від пам’яток Верхнього Подністер’я типу Дем’янів–Черепин. Носії останніх (венеди⁴⁴), під тиском готів-гепідів (вельбарців), окрім Середнього Подніпров’я, у цей час проникли і аж у дніпро-донецький лісостеп, витіснивши на північ населення “горизонту емалей”, тобто постзарубинецьке⁴⁵. Такої ж точки зору дотримувався В. Баран, заперечуючи приналежність пам’яток типу Боромлі до київської культури і відкидаючи сейсминсько-донецький її варіант⁴⁶. Як уже згадувалося, міграція відбулася і в Буджацький степ, свідченням чого там є пам’ятки типу Етулії⁴⁷.

На початку – у першій чверті IV ст. у дніпро-донецький лісостеп прийшли носії “класичної” черняхівської культури, типу Косанів за Б. Магомедовим⁴⁸, етнічно визначені як остроготи-грейтунги⁴⁹. Їхні пам’ятки “перекрили” горизонт типу Боромля. Історично, на думку Михайла Любичева, ці обставини підкріплюються інформацією Йордана про дії Германаріха проти венедів⁵⁰.

Подальший етногенетичний розвиток слов’ян згідно із концепцією українських археологів-славистів пов’язаний із вторгненням у Південно-Східну Європу гунів і їхньою політичною діяльністю, еколого-демографічною кризою, спричиненою суттєвим похолоданням та крахом провінційно-римської системи зв’язків. За таких обставин у першій половині V ст. черняхівська культура почала занепадати і на середину цього століття припинила своє існування. Вестготи й остготи, як основні її носії, а також й інші племена, відійшли на територію Римської імперії⁵¹. На попередніх місцях мешкання, як вважає Б. Магомедов, залишились лише слов’янське населення на Верхньому і Середньому Дністрі (носії пам’яток типів Черепин і Теремці). До того ж його чисельність навіть зросла і спричинилася до переходу на правий берег Прута й асиміляції германського⁵² населення культури карпатських курганів⁵³.

³⁹ Козак, “Етнічні процеси в Україні”, 187–188.

⁴⁰ Любичев, *Рання історія дніпро-донецької лесостепи*, 13.

⁴¹ Андрей Обломский, *Днепровское лесостепное Левобережье в позднеимское и гунское время (середина III – первая половина V в. н.э.)* (Москва: Наука, 2002), 21–60.

⁴² Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 52–53.

⁴³ Андрей Обломский, “Две концепции раннеславянской археологии Днепровского Левобережья. Превратности метода”, *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2021): 300.

⁴⁴ Любичев, *Рання історія дніпро-донецької лесостепи*, 184–185.

⁴⁵ Любичев, *Рання історія дніпро-донецької лесостепи*, 182–183.

⁴⁶ Володимир Баран, “Черняхівська культура – поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи”, *Археологія давніх слов’ян. Дослідження і матеріали* (Київ, 2004), 98–102.

⁴⁷ Володимир Баран, *Давні слов’яни* (Київ: Видавничий дім “Альтарнативи”, 1998), 186. (Україна крізь віки 3); Володимир Баран і Оксана Гопкало, *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи* (Київ: Інститут археології, 2006), 50–52.

⁴⁸ Магомедов, *Черняховская культура*, 116.

⁴⁹ Любичев, *Рання історія дніпро-донецької лесостепи*, 185–186.

⁵⁰ Любичев, *Рання історія дніпро-донецької лесостепи*, 186.

⁵¹ Магомедов, *Черняховская культура*, 143–147.

⁵² За останніми висновками Л. Вакуленко носіями культури карпатських курганів могли бути племена тайфалів. Див.: Ліана Вакуленко, *Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)* (Київ: ІА НАН України, 2010), 215–218.

⁵³ Магомедов, *Черняховская культура*, 148.

Приблизно у той самий час згасла і київська культура, але на відміну від черняхівської, господарсько-екологічна модель якої зазнала краху, вона не втратила своєї соціально-економічної структури. Її носії почали рухатися на південь – в ареал, який залишило черняхівське населення⁵⁴. На основі київських пам'яток почали формуватися старожитності колочинської, частково пенківської і навіть празько-корчацької культур, а саму київську культуру відповідно почали трактувати як ядро, довкола якого вони викристалізувалися⁵⁵, зауважуючи, що в основі цих ранньосередньовічних слов'янських культур є елементи з різних регіонів – локальних варіантів київської культури.

Таким чином, дотримуючись ретроспективного методу, представники київської школи археологічної славістики встановили генетичний зв'язок між старожитностями пізньоримського і ранньосередньовічного часу. Найважливішу роль у цьому процесі відводять пам'яткам так званого перехідного періоду – пізньокиївським і пізньочерняхівським кінця IV – початку V ст., з одного боку і найранішим колочинським, пенківським і празько-корчацьким V ст., з другого⁵⁶.

Порівняння пізньокиївських першої половини V ст. і ранньоколичинських середини – другої половини V ст. пам'яток показало, що найбільша подібність між ними простежується у Подесенні і Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Перш за все, це демонструють керамічні комплекси⁵⁷. Окрім них київську і количинську культури зближує майже повне накладання ареалів; топографія, “гніздове” розташування, розміри і зони концентрації поселень; форма житла – заглиблене із центральним стовпом і відкритим вогнищем з тенденцією до “квадратизації” і збільшення розмірів; схожість поховальних обрядів – ямні кремації на ґрунтових могильниках; стійкий набір знарядь праці і побутових речей – ножі, серпи, пряслиця та ін. Різниця же між культурами найяскравіше проглядається у прикрасах: для київської характерні пізньоримські типи, а для количинської, відповідно, ранньосередньовічні⁵⁸.

Таким чином количинська культура V–VII ст., локалізована на сьогодні у південній частині Верхнього Подніпров'я, басейні Сожу, поріччі Десни і Сейму, верхів'ях Сули, Псла і Сіверського Дінця, репрезентує плавний розвиток пізньозарубинецько-київських традицій лісової зони.

Територія, на якій зафіксовано старожитності пенківської ранньосередньовічної культури слов'ян окреслюється порубіжжям лісостепової і степової зон від Прута на заході до верхів'їв Сіверського Дінця на сході. Однак матеріали для порівняння пізньокиївських з так званими протопенківськими рисами другої половини IV – першої половини V ст. і ранньопенківських комплексів сьогодні відомі з Чернігівського Подесення, Дніпровського лісостепового Лівобережжя, а також із Правобережної Київщини. Вони свідчать про те, що керамічний посуд із них доволі подібний за формами і низкою деталей, наприклад, способом орнаментування, однак не ідентичний⁵⁹. Що ж до інших елементів, то ареали обидвох культур практично не співпадають – пенківські пам'ятки лежать на південь від київських, а перекривання спостерігається лише у Середньому Подніпров'ї і Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, тобто у зоні перехідних пам'яток. Зате однакові топографія і площа селищ, конструктивні особливості жител (підквадратні заглиблені із відкритим вогнищем у якості опалювального пристрою), особливо ранньопенківських і поховальна обрядовість⁶⁰. Окремі типи посуду пенківської культури, на думку Р. Терпиловського, можуть свідчити про незначну участь і черняхівського населення у її формуванні. Погоджуючись із О. Приходнюком, він констатує, що у жодній попередній культурі, окрім київської, немає такого близького до пенківського археологічного комплексу, що дозволяє вбачати у старожитностях київського типу головне джерело формування пенківської культури. Так само він зазначає, що зона формування останньої дещо зсунута на північ, порівняно з її ареалом⁶¹.

Ареал празько-корчацької культури охоплює пограниччя лісостепової і лісової зон Правобережного Подніпров'я, Верхнє і Середнє Подністер'я і значну частину Центральної і Південно-Східної Європи. Що ж до території, на якій вона викристалізувалася, то серед дослідників немає однастайності.

⁵⁴ Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 94.

⁵⁵ Ростислав Терпиловський, “Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я)”, *Український історичний журнал* 3 (2001): 5.

⁵⁶ Баран, *Давні слов'яни*, 194–202; Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 56–72; Тарас Миян, “Пам'ятки з рисами перехідного періоду”, *Вісник Інституту археології* 1 (2006): 27–38.

⁵⁷ Терпиловский, *Славяне Поднепровья*, 59–62.

⁵⁸ Там само, 62–63.

⁵⁹ Там само 64–66.

⁶⁰ Там само 66.

⁶¹ Там само, 67.

Згідно з розробками В. Барана ядро празько-корчацької культури знаходиться у верхів'ях Прута, Верхнього і Середнього Дністра, а також у верхів'ях Західного Бугу і Сяну⁶². Якраз тут виділено пам'ятки перехідного (кінця IV – початку V ст.) періоду, на яких простежується типологічний зв'язок між черняхівськими (Черепин–Теремці) і празькими комплексами⁶³. Зауважимо, що Л. Вакуленко й Андрій Скиба нещодавно ще раз зацентували увагу на тому, що заглиблені житла з печами-кам'янками – як відомо, один із головних атрибутів слов'янського житла – на Середньому Дністрі були поширені ще у черняхівській культурі, тобто у III–IV ст. н.е.⁶⁴

Інші дослідники не полишають думки про те, що празько-корчацькі старожитності могли сформуватися й на основі київських або подібних до них старожитностей в ареалі Київського Полісся – у басейні Прип'яті і Тетерева та суміжних лісових територій, де поки що досліджено поодинокі поселення другої половини IV – початку V ст.⁶⁵

Отже, зона, у якій викристалізувалися на V ст. н.е. слов'янські археологічні культури, на переконання українських археологів-славістів, охоплює пограниччя Лісу і Лісостепу від верхів'їв Дністра і Західного Бугу на заході до верхів'їв Сейму, Псла і Сіверського Дінця на сході. Властиво звідси носії дуже близьких за набором ліпного посуду, житлобудівництвом і поховальним обрядом празько-корчацької, пенківської і колочинської культур розпочали свій рух на південь, південний захід і захід та північ, окреслений як “Велике розселення слов'ян”.

Нагадаємо також, що племена празько-корчацької археологічної культури традиційно пов'язують зі склавинами Йордана і Прокопія, пенківської – з антами, а колочинської – із венедями Йордана⁶⁶. До початку VII ст. екзоніми “анти” й “венеди” поступово поглинула самоназва “слов'яни”, яка поширилася на всі слов'янські племена⁶⁷. Таким чином, із середини I тисячоліття н.е. – часу, коли слов'яни усвідомили свою приналежність до окремого етносу, завершився загальнослов'янський етногенез і розпочалася їхня етнічна історія й етногенез окремих слов'янських народів.

Ось така концепція панує сьогодні в українській археологічній славистиці. Вкотре її нещодавно презентував Р. Терпиловський у збірнику, присвяченому 50-літтю відділу археології раннях слов'ян⁶⁸. Подібну картину становлення слов'янського етносу – прип'ятсько-дніпровську чи “лісову” – сприйняла переважна більшість найавторитетніших археологів-славістів на пострадянському просторі. Так само частина колег із Польщі⁶⁹, Словаччини⁷⁰, Чехії⁷¹, Словенії⁷², Румунії та ін. визнали, що прабатьківщина слов'ян лежить між верхів'ями Дністра і Західного Бугу на заході і верхів'ями Сейму, Псла і Сіверського Дінця на сході, а на їхніх теренах вони з'явилися внаслідок Великого розселення слов'ян V–VII ст. Відповідно свої наукові зусилля вони спрямували головно на з'ясування часу і шляхів появи носіїв ранньосередньовічних культур у Центральній-Східній Європі.

⁶² Володимир Баран, “Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій половині I тис. н.е.” *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001), 11.

⁶³ Володимир Баран, *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі* (Київ, 2008), 43–51.

⁶⁴ Проілюстрували вони це на матеріалах поселення у с. Сокіл (ур. Острови) Хмельницької обл., довівши, що житлові споруди із печами-кам'янками існували тут протягом другої половини III – першої половини IV ст., після чого селище занепало (Див.: Ліана Вакуленко і Андрій Скиба, “Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу”, *In Sclavienia tera* 1 (2016): 7–28.

⁶⁵ Терпиловський, *Славяне Поднепров'я*, 68–69; Вадим Белевцев, “Исследования на селище Ясковичи–1 в 2018 г.: к изучению памятников “предпражского” горизонта на Белорусском Полесье”, *Журнал Белорусского государственного университета. История* 3 (2019): 110–145. (там раніша література).

⁶⁶ Оскільки в Йордана територія венедів не визначена, то дослідники припускають, що венедями могли також бути представники дзедзьської культури.

⁶⁷ Терпиловський, “Біля витоків слов'янства”, 6.

⁶⁸ Ростислав Терпиловський, “Витоки та рання історія слов'ян”, *Відділу археології раннях слов'ян – 50. Факти, люди, дослідження* (Київ: ІА НАН України, 2024), 37–56.

⁶⁹ Michał Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych* (Wrocław: zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988). (*Prace komisji archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie* 27).

⁷⁰ Gabriel Fusek and Jozef Zabožnik, “Ausklang der Spätantike und Anfang des Frühmittelalters in der nördlichen Peripherie Karpatenbeckens”, *Archeologia o początkach Słowian*, ed. Piotr Kaczanowski and Michał Parczewski (Kraków, 2005), 551–552.

⁷¹ Martin Kuna et al., *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách* (Praha: Archeologický Ústav AV ČR, 2005), 224; Naďa Profantová, “Kulturní diskontinuita a možnosti její interpretace jako etnické zmny (problém tzv. slovanské expanze)”, *Archaeologia historica* 28 (2003): 27.

⁷² Andrej Plietterski, “Slované a Vlaši u bran Itálie v souvislosti s etnogenezi Slovanů”, *Archeologické rozhledy* LXV (3) (2013): 629–630.

З теоретико-методологічної позиції окреслена концепція ґрунтується, як уже було сказано, на традиційному ретроспективному методі і відповідно традиційній примордіалістській методологічній стратегії, згідно з якою стверджується, що існування етнічних груп об'єктивно відображається і фіксується у мові, традиціях, зайнятій території, спільному походженні. Етнічна приналежність вважається іманентною характеристикою, закладеною генетично об'єктивною реальністю, яка не підлягає змінам⁷³. У такому випадку етнічні риси мають відображатися у щоденних соціальних практиках, а тому можуть фіксуватися у матеріальній культурі. Ґрунтуючись на цьому, археологи намагаються виокремити у ній так звані етнодіagnostичні ознаки і на їхній основі визначити етнічних носіїв досліджуваних культур⁷⁴. У теоретичній археології ця проблематика вкладається у русло культурно-історичного підходу⁷⁵. Щодо української археологічної славістики доречною, напевно, буде теза Аркадіуша Марціняка, про те, що більшість практикуючих доісториків не усвідомлює засад культурно-історичної археології. Завдяки її внеску у формування самої дисципліни та її складових, зокрема методів отримання й аналізу широкого спектра матеріальних залишків, а також через десятиліття домінування, їй часто надається статус майже єдиної й об'єктивно існуючої форми археології⁷⁶.

Зміни шляху до трактування етнічності у західноєвропейських соціальних науках і головні ідеї щодо розробок її концепції традиційно пов'язують з іменем норвезького антрополога, засновника інструменталістського підходу, Фредеріка Барта⁷⁷. Етнічність – явище багатовимірне, яке проявляється й актуалізується у різних контекстах внаслідок групової взаємодії. Етнічна група – це радше ідея, аніж річ і, відповідно, важливим є не стільки існування самої групи, як ідеї про неї, яка підтримується в уявленні людей. Етнічні межі, а не внутрішні культурні риси, є ключовими для визначення етнічної групи. Етнічна ідентичність постійно конструюється, винаходиться і заперечується. Такі відмінні маркери однієї етнічної групи як одяг, мова, звичаї тощо, в одних випадках є символами ідентичності, а в інших їхнє значення незначне. Культурні риси, за якими етнічна група себе визначає, не охоплюють усю культуру, а є лише вибірконим набором ознак, які учасники вважають значущими. Тому, на думку, Ф. Барта, немає сенсу намагатися визначити етнічну ідентичність виходячи із якихось культурних ознак⁷⁸.

Варто зауважити, що перші критичні ідеї про те, що археологічні культури представляють етнічні групи, виникла ще у межах концепції історико-культурного підходу. Наприклад, уже у 1950–1960-х рр. відомий пізніше археолог-теоретик Лев Клейн виступив із критикою можливостей археології загалом і ретроспективного методу зокрема, у пізнанні походження слов'ян⁷⁹. На його переконання їхній етногенез зводиться до питання про походження слов'янської мовної спільності: як так сталося, що слов'янські народи розмовляють спорідненими мовами, звідки ця спорідненість? Лише у такому формулюванні, на думку Л. Клейна, питання має реальний зміст і повинне вирішуватися зусиллями мовознавців⁸⁰. Що ж до археології і можливостей ретроспективного методу, то головна критика теоретика спрямована на те, що наступність у матеріальній культурі не завжди, не обов'язково і неоднозначно співпадає із наступністю у мові. Так само й те, що часто коріння тієї чи іншої археологічної культури можуть сягати різних археологічних культур попередньої епохи і невідомо таким чином, з якими коренями пов'язувати передачу мови, етнічної самосвідомості та етноніма⁸¹. При цьому та чи інша археологічна культура може як відповідати тому чи іншому етносу, так і не

⁷³ Jones Siân, *The Archaeology of Ethnicity, Constructing Identities in the Past and Present* (London; New York, 1997), 65–72.

⁷⁴ На таких самих методологічних позиціях стоять й польські археологи-автохтоністи. Детальніше див.: Michał Kara, "Archaeology, mainly Polish, in the current discussion on the ethnogenesis of the Slavs", *Slavia Antiqua* LXIII (2022): 103–116.

⁷⁵ Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought* (New York: Cambridge University Press, 1996), 211–313; Marciniak Arkadiusz, "Paradygmaty badawcze w archeologii", *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, ed. Stanisław Tabaczyński et al. (Poznań, 2012), 32–39.

⁷⁶ Marciniak, "Paradygmaty badawcze w archeologii", 39.

⁷⁷ Fredrik Barth, "Introduction", *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, ed. Fredrik Barth (London: George Allen and Unwin, 1969), 9–38.

⁷⁸ Barth, "Introduction", 9–18, 38.

⁷⁹ Лев Клейн, "Вопросы происхождения славян в Сборнике докладов VI Научной конференции Института археологии Академии наук УССР", *Советская археология* XXII (1955): 257–272; Лев Клейн, "К постановке вопроса о происхождении славян", *Проблемы отечественной и всеобщей истории* (Ленинград: изд-во Ленинградского университета, 1969), 21–35; Лев Клейн, *Этногенез и археология*, т. 1, *Теоретические исследования* (Санкт-Петербург: Евразия, 2013), 263–293.

⁸⁰ Клейн, *Этногенез и археология*, 272.

⁸¹ Клейн, *Этногенез и археология*, 282.

відповідати⁸². Критикуючи ретроспективний метод, Л. Клейн усе ж таки не викреслює археологію із переліку наукових дисциплін, які розробляють питання етногенезу слов'ян і визначає її як таку, що здатна допомогти лінгвістиці у пошуках найдавніших коренів слов'янства⁸³. Неодноразово у своїх статтях дослідник також зауважував, що претендуючи на цілісні концепції етногенезу, археологи фактично реконструювали культурогенез⁸⁴.

З такою ж обережністю до можливостей археології підходили й інші дослідники, пояснюючи труднощі в ототожненні археологічних культур з етнічними групами складністю та неповнотою артефактів⁸⁵.

У західноєвропейській археології початок змін у трактуванні етнічності опосередковано можна пов'язувати із процесуальною (“ новою ”) археологією, яка оформилася у 1960–1970 х рр. Йдеться про те, що її представники, на відміну від прихильників культурно-історичного підходу, відкинули міграції як головний чинник змін, замінивши їх трансформацією “зсередини”. А американська гілка “ нової ” археології узагалі виключала етнічну ідентичність із предмету археології.

Тим часом у медієвістиці так само змінилися підходи до трактування ранньосередньовічних західноєвропейських “ племен ”. Йдеться насамперед, про етногенетичну концепцію німецького історика Рейнхарда Венкуса, згідно з якою у германському світі епохи Великого переселення народів “ плем'я ”, іменоване у латиномовних джерелах як “ gens ”, являло собою не якусь гомогенну (біологічну) групу, засновану на кровно-споріднених зв'язках, а гетерогенну територіально-політичну спільноту, що виникала на основі групи воїнів, згуртованої навколо харизматичного вождя. Ідеологічно цих різних людей об'єднувала віра у спільне походження, відображена в етногенетичному міфі (“ origo gentis ”)⁸⁶. Р. Венкус заперечив загальноприйнятту на той час модель пересування народів як гомогенних груп (чоловіки, жінки, діти), уважаючи, що рушієм таких рухів були, як правило, воїни, навколо яких об'єднувалися люди різного походження і приймали їхнє ім'я – ідентичність. Відповідно первісні групи, які перетворювалися в еліти нових утворень, були носіями не лише імені, але і деякої “ престижної традиції ” (усних переказів і норм), яка поєднувала людські угруповання. Еліту (правителів, лідерів, інтелектуалів), що її зберігала дослідник називав “ ядром традиції ” (Traditionskern), навколо якої поступово і повільно формувалося “ плем'я ”. Етнічність, на думку Р. Венкуса мала інструментальний і ситуативний характер: люди змінювали свою етнічну ідентичність залежно від матеріальної чи політичної вигоди. Отже, етноси були конгломератами гетерогенних утворень, які постійно змінювались⁸⁷.

Таким чином, головним методологічним висновком із окресленого підходу стало те, що етнічні ідентичності перестали сприймати як незмінні й однорідні, а почали розглядати як гнучкі й ситуативні.

Концепція Р. Венкуса набула широкого застосування і подальшого розвитку у працях його послідовників – представників так званої Віденської школи. Найвідоміший із них сьогодні – це австрійський медієвіст Вальтер Поль. Залучаючи до своїх теоретичних розробок соціологічні категорії, він, зокрема, намагається показати, що традиційні критерії (мова, одяг, зовнішній вигляд, зброя та ін.), за допомогою яких людей зазвичай відносять до тих чи інших етнічних груп (gens), насправді були не етнічними маркерами, а неоднозначними і невиразними дискурсами розрізнення. Мова для людей пізньої античності і раннього середньовіччя не була чимось унікальним. Одяг, зброя, зачіска символізували соціальний статус або релігійні особливості, але не були корелятами етнічної приналежності. Таким чином, етнічність продукується за допомогою дискурсу і повсякденних практик⁸⁸.

Ведучи мову про багатогранність ранньосередньовічної ідентичності, В. Поль демонструє можливість порівняльного і міждисциплінарного аналізу, окремо акцентуючи й на пізнавальних

⁸² Лев Клейн, *Диалоги. Теоретическая археология и не только* (Санкт-Петербург: Евразия, 2018), 156.

⁸³ Клейн, *Этногенез и археология*, 279.

⁸⁴ Лев Клейн, “Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза)”, *Советская этнография* 4 (1988): 16.

⁸⁵ Florin Curta, “Some remarks on ethnicity in medieval archaeology”, *Early Medieval Europe* 15(2) (2007): 164.

⁸⁶ Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes* (Köln; Graz: Böhlau Verlag, 1961), 25.

⁸⁷ Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, 57–65.

⁸⁸ Walter Pohl, “Introduction – Strategies of Identification: A Methodological Profile”, *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*, ed. Walter Pohl and Gerda Heydemann (Turnhout: Brepols Publishers, 2013), 3–6, 25–27. (*Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages* 13).

можливостях археології у ранньосередньовічних етногенетичних студіях⁸⁹. Він є прихильником того, що археологія може дати підказки для з'ясування етнічності, зокрема, через концепцію “габітусу” П'єра Бурдьє⁹⁰, яка успішно інтегрувалась у дискусію про зв'язок етнічності і культури у сучасних археологічних та історичних інтерпретаціях⁹¹.

В. Поль акцентує також на тому, що ми повинні прийняти роль культури (археологічної) лише як складової етнічності, пам'ятаючи при цьому, що тільки окремі культурні елементи були символами етнічної групи, а не вся археологічна культура: без чітких описів у наративних джерелах ми ніколи не знатимемо цього напевно⁹². Замість того, щоб зосереджуватись лише на пошуках етнічної приналежності, археологічні дослідження мають бути достатньо гнучкими, щоб шукати різні типи ідентифікації та “ідентифікаційності”. Дослідник сподівається, що археологія ідентичності, де це можливо, зможе запропонувати більше, ніж просту класифікацію, а радше виявити сліди багатьох відтінків та змін етнічної ідентичності в контексті інших форм ідентифікації⁹³.

Концептуальні засади Віденської школи із кінця 1980-х рр. піддаються доволі жорсткій критиці з боку представників так званої Торонтської школи, засновником якої вважають американського історика Вальтера Гоффарта. Останній, передусім, відкинув тезу про відображення усної традиції у творах жанру *origo gentis*, а також те, що розповіді про походження і готів Йордана, і франків Григорія Турського, і лангобардів Павла Диякона не являють собою “історію народу” (*Volksgeschichte*).

Виглядає так, що у дослідницькому інструментарії цієї конструктивістської школи поняття етносу й етнічності узагалі непотрібні. Наприклад, Чарлз Р. Боулус сумнівається у тому, що ідея етногенезу може щось пояснити у пізньоантичній і ранньосередньовічній історії. Ті “уявні суспільства”, які згідно з Р. Венкусом і Хервігом Вольфрамом, існували у головах варварів і римлян епохи Великого переселення народів, говорять більше про сучасну науку, аніж про соціуми, які насправді жили тоді⁹⁴.

У цьому контексті варто згадати й археологів, які повністю заперечують можливість визначення етнічної ідентичності народів епохи Великого переселення народів за рештками матеріальної культури. Йдеться, зокрема, про погляди британської археологині Сіан Джонс, котра критикує колег, стверджуючи, що археологічні докази часто вписують в історичний (текстовий) контекст, аби підтвердити те, що вже написано у джерелах⁹⁵. Дослідниця наголошує, що і матеріальні, і письмові джерела є продуктом суб'єктивної перспективи – як їхнього автора (писаря чи ремісника), так і дослідника, що їх інтерпретує. Їхнє тлумачення залежить і від соціального контексту та ситуації, у якій вони були створені. Тому краще зрозуміти джерела та матеріал можна лише тоді, коли ми врахуємо усі процеси, задіяні у конструюванні етнічних ідентичностей⁹⁶. С. Джонс визнала тезу Ф. Барта про виникнення ідентичності як спробу диференціації щодо “інших”⁹⁷ у власному соціальному оточенні, але доповнила її проблемою внутрішньої динаміки влади у групі, яка залежить від економічних і політичних інтересів. Таким чином сформована етнічна ідентичність, на думку авторки, має двозначний і змінний характер у зв'язку з типами матеріальної культури, оскільки вираження

⁸⁹ Walter Pohl, “Archaeology of identity: introduction”, *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*, ed. Walter Pohl and Mathias Mehofer (2010): 9–24. (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 17).

⁹⁰ Габітус (від лат. *habitus* – зовнішній вигляд; *habitude* – звичка) – це система стійких, інтеріоризованих і транспонованих диспозицій, яка формується у процесі соціалізації та визначає спосіб мислення, сприйняття, оцінювання і дії індивіда. Це не просто набір звичок, а структурована і структуротворча схема, яка відображає соціальні умови, в яких індивід сформувався, і водночас відтворює ці умови через практику. Габітус є водночас результатом структури (соціального поля) і джерелом практики, він поєднує об'єктивне (соціальні умови) і суб'єктивне (пережитий досвід). Індивід не усвідомлює, що його дії зумовлені габітусом – вони здаються йому “природними”, хоча насправді є соціально сконструйованими. Габітус – це спосіб, у який історія “осідає” в тілі, втілюється в жестах, мовленні, смаку, і стає механізмом відтворення соціального порядку (Анна Осипчук, “Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє”, *Наукові записки НАУКМА. Соціологічні науки* 148 (2013): 3–10).

⁹¹ Pohl, “Archaeology of identity”, 9–23.

⁹² Walter Pohl, “Telling the Difference: Signs of ethnic identity”, *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communitates, 300–800*, edited Walter Pohl and Helmut Reimitz. (Leiden; Boston: Brill, 1998), 22–61 (*Transformation of the Roman World* 2).

⁹³ Pohl, “Archaeology of identity”, 23.

⁹⁴ Charles R. Bowlus, “Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept”, *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew Gillett (Turnhout: Brepols Publishers, 2002), 256. (*Studies in the Early Middle Ages* 4).

⁹⁵ Jones Siân. “Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology”, *Historical Archaeology: Back from the Edge*, ed. Pedro Paulo A. Funari, Martin Hall and Siân Jones (London; New York: Routledge, 1999), 222.

⁹⁶ Jones, “Historical categories”, 224.

⁹⁷ Barth, “Introduction”, 9–38.

Згадаємо принагідно, що і українські археологи звертали увагу на методичні проблеми дослідження етнокультурної історії. Йдеться про напрацювання М. Любічева і його метод хронологико-культурних

¹⁰⁹ Tabaczyński, Stanisław, ed. *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000). (*Prace Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych IV*); Urbańczyk, Przemysław, ed. *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (Poznań: Warszawa, 2006).

горизонтів, в основі якого лежить набір одночасових датуючих речей на певній території, пов'язаних із поховальними і поселенськими об'єктами, у яких знайдено керамічний посуд певних форм¹¹⁰. На переконання ученого, реконструкція культурних та історичних процесів повинна спиратися на розробки західноєвропейських, головним чином німецьких, дослідників. Одночасно він критикує так званий “керамічний метод” побудови культурно-історичних груп фактично на основі незначної вибірки фрагментованої кераміки лише із частково розкопаних поселень¹¹¹. Під впливом ідей Ганса-Юргена Еггерса і С. Браттера М. Любічев відмовився від пошуків етнічної ідентичності в археологічних матеріалах¹¹².

Помітним явищем в історії дослідження слов'яногенезу стала монографія американського славіста румунського походження Флоріна Курти “The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, C. 500–700”¹¹³, у якій проявилася, як стверджують, “уся сила деконструктивізму Торонтської школи”¹¹⁴. Автор заперечує “міграційну теорію” згідно з якою слов'янські племена прийшли у пониззя Дунаю із поріччя Прип'яті, намагаючись натомість довести, що їхня етнічна ідентичність “сформувалася у тіні Юстиніанових фортець, а не у прип'ятських болотах”¹¹⁵. Як уважає, дослідник, у другій половині VI ст. у варварському суспільстві лівобережжя Нижнього Дунаю внаслідок стрімкої соціальної стратифікації виділилися прошарок військових вождів – бігменів, навколо яких почала формуватися нова система цінностей, специфічною формою вираження якої були розкішні пожитки срібних і бронзових виробів, що на думку Ф. Курти репрезентували особливу форму типу потлачу¹¹⁶. Виняткового значення у змагальних структурах майбутніх слов'ян набувають такі знаки соціального становища як срібні жіночі фібули та інші елементи жіночого вбрання певного стилю, які вони запозичили або скопіювали від сусідів (германських королів, кочівницьких вождів). Таким чином саме жінки стають рушієм конструювання соціальної ідентичності¹¹⁷. Власне стиль і протиборство оточення бігменів і формували слов'янські Склавинії – системи сегментованих ліній¹¹⁸. Відповідно, ті, кого у візантійських джерелах названо “слов'янами” зародилися у карпато-дунайських землях під впливом елітарної культури сусідів, яку скопіювали їхні бігмени, а не мігрували туди із півночі, оскільки, на переконання Ф. Курти “археологічні культури не мігрують”¹¹⁹.

Замість слов'ян поширюється їхня спільна мова (Common Slavic) як *lingua franca*¹²⁰ – мова міжетнічного спілкування всередині та поза межами Аварського каганату¹²¹. Але, як уважає Ф. Курта “слов'яни стали слов'янами не тому, що говорили по слов'янськи, а тому що так їх називали інші”, тобто візантійці¹²².

У 2021 р. з'явилася ще одна книга Ф. Курти про “народження слов'ян”¹²³. Методологічно автор стоїть на тих самих позиціях, що й у попередніх працях, але до деконструкції наративів культурно-

¹¹⁰ Михайл Любічев, “О двух методах построения культурной истории Днепро-Донецкой лесостепи римского времени”, Проф. д-р Борис Д. Борисов – ученици и приятели (Велико Търново: издательство “ИВИС”, 2016), 235–249; Михайл Любічев, *Рання історія*, 72–82.

¹¹¹ Михайл Любічев, “Рання історія: о реконструкции культурных и исторических процессов римского времени в днепро-донецкой лесостепи”, *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2022): 349–364.

¹¹² Як виглядає, свої погляди він переглянув в останні роки: докторська дисертація, захищена у 2014 р. ще називалася “Етнокультурная история днепро-донецкой лесостепи I–V вв. н.э.”, а двотомна монографія 2019 р. – уже “Рання історія: о реконструкции культурных и исторических процессов римского времени в днепро-донецкой лесостепи”. В останній власне і є розділ, присвячений методиці дослідження культурних процесів і проблемам історичної реконструкції (див. с. 72–82).

¹¹³ Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. (Cambridge: University Press, 2001). До цієї книги, і після її виходу аж до сьогодні, автор опублікував багато статей і понад десять монографій, присвячених історії Центрально-Східної і Східної Європи у ранньому середньовіччі. Практично з усіма можна ознайомитися на сайті Academia.edu: <https://florida.academia.edu/FlorinCurta>.

¹¹⁴ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 267.

¹¹⁵ Curta, *The Making of the Slavs*, 6–14.

¹¹⁶ Curta, *The Making of the Slavs*, 224.

¹¹⁷ Curta, *The Making of the Slavs*, 309.

¹¹⁸ Curta, *The Making of the Slavs*, 319–320.

¹¹⁹ Curta, *The Making of the Slavs*, 307.

¹²⁰ Curta, *The Making of the Slavs*, 345–346.

¹²¹ Таку теорію уперше, до речі, знаходимо в українсько-американського історика Омеляна Пріцака. Див.: Омелян Пріцак “Слов'яни та авари”, *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія* 2. (Київ: Обереги, 2003), 789–791.

¹²² Curta, *The Making of the Slavs*, 346.

¹²³ Florin Curta, *Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500–ca. 700)*. (New York: Routledge, 2021).

історичного підходу, окрім писемних джерел і лінгвістичних даних, залучає набагато ширше, аніж в попередній монографії, коло археологічних матеріалів зі сучасних Словаччини, Чехії, Польщі, Білорусі, України і Західної Росії, а також Угорщини, Румунії, Австрії, Сербії, Хорватії і Східної Німеччини¹²⁴. Розглядаючи демографічний колапс VI ст. і його археологічні виразники, інтерпретуючи і датуєчи комплекси празької, а також окремі елементи пенківської, колочинської і банцеровської культур, він піддає сумніву слов'янську приналежність поселень V–VII ст. із “північних” теренів. Дослідник розглядає і роль окремих категорій артефактів (пальчастих фібул, глиняних сковорідок) у культурному конструюванні соціального статусу, скарби бронзових і срібних виробів. Усе це дозволило Ф. Курті заперечити теорію міграції як фундаментальну концепцію реконструкції ранньої слов'янської історії: “Культури не мігрують. Говорити про празьку культуру як про культуру слов'ян-переселенців – безглузда. Однак, якщо придивитися ближче, доказів слов'янської міграції (як унікального, безперервного та раптового “вторгнення”) немає”¹²⁵. Він допускає лише можливість локальних переміщень на короткі відстані¹²⁶.

У цій книзі Ф. Курта говорить про слов'янську мову уже як *koiné*, а не *lingua franca*¹²⁷. Концепція *koiné* дозволила автору узгодити дані лінгвістики з археологічними і писемними джерелами і довести одну із центральних ідей книги, яка полягає у тому, що спільна слов'янська мова – не результат міграції слов'янських племен з якоїсь північної прабатьківщини, далекої від Візантійської імперії¹²⁸. Ні лінгвістика, ні археологія, ні писемні джерела не можуть надати незаперечних доказів міграційного процесу із півночі на південь, до кордонів Візантії.

Отже, ідеї Ф. Курти, на відміну від аллохтонної чи автохтонної концепцій, становлять цілком нову гіпотезу, яка з боку археологів, як виглядає, зустріла більш чи менш стриману критику. Одним із перших полемічну рецензію на монографію “The Making of the Slavs” опублікував словацький археолог Габріель Фусек¹²⁹, пізніше свою оцінку дали чеська археологиня Надя Профантова¹³⁰ і словенський колега Андрей Плетерські¹³¹. Польський археолог Міхал Кара вважає, що відсутність реакції з боку їхніх аллохтоністів варто пояснювати неприйняттям концепції Ф. Курти. Так само він зазначає, що і деякі неоавтохтоністи заперечують її¹³². Однак важливо наголосити на тому, що попри свої недоліки, гіпотеза Ф. Курти заслуговує на визнання за те, що вона ініціювала деконструкцію великого наративу, пов'язаного з міграцією стародавніх слов'ян у вигляді одноразової масової акції, а також змістила фокус на важливість методології і теоретичних засад у слов'янській археології¹³³.

Водночас європейські археологи звертають увагу на некоректну манеру, у якій американський дослідник пише свої роботи: демонстрація неприязні до тих, хто дотримується інших методів або інтерпретацій, “стратегічне підваження “текстоцентричної археології”, яку практикують прихильники культурно-історичного підходу...” та ін.

Цікаво, що у такому ж ключі пише свої наукові роботи й вітчизняний історіограф Костянтин Івангородський. Протягом певного часу він аналізував білоруську¹³⁴, російську¹³⁵ та українську¹³⁶ історіографії етнічної історії східних слов'ян, що зрештою було оформлено у монографію¹³⁷ і

¹²⁴ Curta, *Slavs in the Making*, 2–3, 69–158.

¹²⁵ Ibid, 164.

¹²⁶ Ibid, 163.

¹²⁷ Ibid, 170–174.

¹²⁸ Ibid, 178–179.

¹²⁹ Gabriel Fusek, “Slawen” oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie”, *Slovenská Archeológia* LII (1) (2004): 161–186.

¹³⁰ Naďa Profantová, “Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slaviny do střední Evropy. K článku Florina Curty”, *Archeologické rozhledy* LXI (2009): 303–330.

¹³¹ Andrej Pleterski, “Etnogeneza slavena – metode i proces (The ethnogenesis of the Slavs, the methods and the process)”, *Starohrvatska Prosvjeta* III (40) (2013): 22–26.

¹³² Kara, “Archaeology, mainly Polish”, 116–118.

¹³³ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 268.

¹³⁴ Костянтин Івангородський, “Етнополітичні та теоретичні аспекти реконструкції етногенезу східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії”, *Гуржіївські історичні читання* 6 (2013): 61–65; Костянтин Івангородський, “Концепція етногенезу східних слов'ян Едуарда Загарульського”, *Гуржіївські історичні читання* 7 (2014): 63–67.

¹³⁵ Костянтин Івангородський, “Нові підходи у сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян”, *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”* 23 (236) (2012): 71–81.

¹³⁶ Костянтин Івангородський, “Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів”, *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”* 9 (262) (2013): 55–62.

¹³⁷ Костянтин Івангородський, *Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)* (Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2018).

докторську дисертацію¹³⁸. Лейтмотивом усіх цих публікацій загалом є доволі агресивна критика усієї східнослов'янської історіографічної традиції, головними вадами якої, за висловлюванням шановного дослідника, є “суцільна гіпотетичність побудов, їхня телеологічність, есенціалізм, заідеологізованість, заполітизованість, слабка методологічна й теоретична бази відповідних реконструкцій, неволодіння навіть азами етнологічної теорії, аморфність і етнологічної, і етноісторичної термінології, довільне трактування і речових, і писемних джерел, незнання дослідниками ані попередньої, ані сучасної історіографії проблеми тощо”¹³⁹. Головні ж претензії до археологів полягають у некоректності методики археологічних досліджень слов'янського етногенезу: використанні ретроспективного методу, ототожненні археологічних культур із певними етносами, перебільшенні ролі кераміки як етнічного маркера¹⁴⁰. По відношенню до українських археологів-славистів К. Івангородський констатує: “...поки вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені істотним схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апріорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому “єдиного етносу слов'ян”. Унаслідок цього, наявні у сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу, відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом і вподобаннями кожного автора, котрі, щоправда, присутні здебільшого мимоволі, за звичкою, ніж декларують якісь конкретні ідеологічні установки”¹⁴¹.

На його думку, “в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів “безпосередньо” виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими”¹⁴². Незважаючи на останню тезу, перспективу етногенетичних студій в археології К. Івангородський бачить у конструктивістській стратегії, яку запропонував Ф. Курта¹⁴³, а також у використанні сучасних етнологічних теорій¹⁴⁴. Не вдаючись у цій статті до дискусії із “нефахівцем” в археології, вимзнаємо, що публікації К. Івангородського, так само як і Ф. Курти, мають спонукати українських археологів-славистів до пояснення, уточнення, а можливо, і перегляду методологічних і теоретичних засад у дослідженні проблеми етногенезу слов'ян.

Варте уваги також ще одне з найновіших досліджень, пов'язане із переосмисленням етнічної ідентичності в археології давніх слов'ян. Йдеться про напрацювання провідного наукового співробітника Інституту археології Науково-дослідного центру Словенської академії наук і мистецтв Беньяміна Штуляра. Спираючись на роботу американського психолога Майкла Томаселло “*Becoming Human. A Theory of Ontogeny*”, він обґрунтовує застарілість підходу до етнічності пізньої античності і раннього середньовіччя: соціальне закріплення принципу “ми проти них” формується у людини у дуже ранньому віці (до семи років), що більше відповідає примордіалістській моделі, аніж інструменталістській. Люди не народжуються з груповою ідентичністю, але виховуються у ній вже з раннього дитинства. Через це зміна соціальної ідентичності у дорослому віці стає значно проблематичнішою. Отже, обидві методологічні стратегії, на думку дослідника, малоефективні¹⁴⁵.

В археологічних спробах реконструкції ідентичності Б. Штуляр наполягає на використанні усе ж таки концепту “археологічна культура”, а не “габітус”, схилиючись до думки тих сучасних фахівців, як трактують матеріальну культуру як засіб соціальної комунікації, стратегію структурування соціальних відносин і дій¹⁴⁶. У сучасних дослідженнях, як показує дослідник, матеріальна культура є не просто пасивним відображенням соціальних ідентичностей, а відіграє активну роль у їх формуванні. Археологічна культура політетична, тобто базується на наборі спільних характеристик,

¹³⁸ Костянтин Івангородський, “Етнічна історія східних слов'ян домонгольської доби у сучасних українській, російській і білоруській історіографіях” (дисертація д-ра іст. наук, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2019).

¹³⁹ Івангородський, “Етнічна історія східних слов'ян”, 382.

¹⁴⁰ Костянтин Івангородський, “Археологія та етнос: методологічні аспекти реконструкції слов'янського етногенезу”, *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”* 1 (2020): 17–31.

¹⁴¹ Kostiantyn Ivangorodsky, “Archaeological reconstructions of the ethnogenesis of the Eastern Slavs in the scientific heritage of Volodymyr Baran and Denys Kozak”, *Eminac* 1(45) (2024): 265.

¹⁴² Івангородський, “Археологія та етнос”, 19.

¹⁴³ У монографії 2021 р. Ф. Курта зачисляє К. Івангородського до невеликого кола учених, які звернули увагу на те, як образ слов'ян конструювався та маніпулювався середньовічними авторами, які потім вплинули на ставлення сучасних істориків, археологів і лінгвістів. Див.: Curta, *Slavs in the Making*, 1, note 3.

¹⁴⁴ Івангородський, “Археологія та етнос”, 24–26.

¹⁴⁵ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 265.

¹⁴⁶ Ibid, 269.

що з часом виникають як патерн подібності, а це дозволяє вивчати спільноти через закономірності в археологічних знахідках¹⁴⁷.

Б. Штуляр також слушно зауважує, що у дослідженнях давньослов'янської історії концепція археологічної культури усе ще залишається дуже важливою. З одного боку її описують як теоретичний анахронізм, а з другого, – незмінно використовують як пояснювальний концепт. Це найбільш помітно в інтерпретаціях празької ранньосередньовічної культури, яку до дискусії залучають двояко: спочатку як об'єкт теоретичної критики, а потім як інструмент для інтерпретації матеріальних залишків (це чітко видно, наприклад, із робіт Ф. Курти, В. Поля та ін.).

Застосовуючи політетичний підхід, згідно з яким археологічні культури визначаються сукупністю практик, а не окремими артефактами, а також методи машинного навчання, Б. Штуляр порівняв синхронні старожитності кутригурів, утригурів і носіїв празької археологічної культури і дійшов висновку про те, що у VI ст. у Нижньому Подунав'ї останні чітко виокремлювалися осілою землеробською культурою з власним комплексом обрядово-побутових звичаїв¹⁴⁸. А разом із колегами перевірів так звану “гібридну гіпотезу” розселення слов'ян у Східних Альпах, згідно з якою одночасно відбувалися міграція людей, культурна і мовна дифузія, і дійшов висновку про дві хвилі міграції у цей регіон – між приблизно 500 і приблизно 700-ми рр. н.е. На основі збігів даних археології, лінгвістики і популяційної генетики вони ідентифікували мігрантів як альпійських слов'ян, тобто людей, які розмовляли слов'янською мовою та мали спільне походження¹⁴⁹.

Ключовими для нас є висновки Б. Штуляра про те, археологія давніх слов'ян повинна відмовитися від непродуктивних дискусій щодо ідентичності, як це визначено концепціями соціальних наук для вивчення сучасності, та зосередитися на вивченні минулого у межах, що забезпечуються археологічними даними. Акцентувати увагу варто на питаннях “що?”, “коли?”, “де?” і, якщо можливо, “чому?”. А відповідь на питання “хто?”, як її визначають сучасні соціальні науки, залишається поза межами досяжності археологічних даних¹⁵⁰.

Висновкові положення. Як бачимо сучасна концепція етногенезу слов'ян в українській археологічній славістиці базується на засадах культурно-історичної методології, згідно з якою у тій чи іншій археологічній культурі можна знайти етновизначальні ознаки певного етносу: ліпну кераміку, житлобудівництво, елементи поховального обряду та ін.

У європейській же медієвістиці, а також і в археології, тривалий час ведуться теоретичні дискусії про дослідницький потенціал останньої в етногенетичних студіях. Головно це пов'язано з інструменталістським і конструктивістським трактуванням етнічності, де вона є результатом соціалізації і виховання, своєрідним засобом для пристосування й орієнтації у багатовимірному етнічному світі, а не як сформована історично чи навіть закладена генетично об'єктивна реальність, яка є первинною властивістю людини і людства¹⁵¹. Особливої популярності тема етнічності в археологічних дослідженнях набула у 1990-х рр., що призвело до двояких наслідків. З одного боку, в сучасній археологічній літературі часто проявляється синдром “вступу до етнічності”, коли автори визнають складний зв'язок між матеріальною культурою, яку вивчає археологія, та етнічною ідентичністю, але водночас продовжують приписувати етнічні значення багатьом елементам матеріальної культури¹⁵². А з другого, попри категоричність окремих дослідників (С. Джонс, С. Браттер), констатують, що етнічність може бути частиною археологічних дослідницьких програм, хоча в багатьох конкретних випадках слід визнавати обмеження певних підходів¹⁵³. Дослідники акцентують увагу на необхідності критичного переосмислення традиційних моделей культурно-історичної школи, які є методологічно застарілими й теоретично обмеженими, на подоланні розриву між теорією і практикою археологічних інтерпретацій.

¹⁴⁷ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 269.

¹⁴⁸ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 272–275.

¹⁴⁹ Benjamin Štular et al., “Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set”, *PLOS ONE*, доступно 15 січня 2025, Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set | PLOS One

¹⁵⁰ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 275–276.

¹⁵¹ Уляна Мараєва, “Традиційна народна обрядовість у системі етнокультури українців”, *The functioning of culture and art during the war: Scientific monograph* (Riga: “Baltija Publishing”, 2024), 92.

¹⁵² Guillermo S. Reher and Manuel Fernandez-Gotz, “Archaeological narratives in ethnicity studies”, *Archeologické rozhledy* LXVII (2015): 400–401.

¹⁵³ Reher and Fernandez-Gotz, “Archaeological narratives”, 403–406.

Етнічність є багатовимірним соціальним конструктом, що переплітається з іншими формами ідентичності (гендером, віком, статусом чи релігією) і проявляється у різних контекстах. Її вираження через матеріальну культуру не є прямолінійним, а залежить від соціальних практик, ритуалів, політичних процесів та просторової організації. Саме тому археологічне дослідження етнічності потребує комплексного підходу, який враховує не лише наявні артефакти, але й їхнє використання, контекст, а іноді – навіть відсутність певних елементів.

В останні роки з'являються роботи, які прагнуть подолати синдром “вступу до етнічності” і показати нові перспективи дослідження етнічної ідентичності в ранньослов'янській археології. Вона, як уважають, повинна відмовитися від непродуктивних дискусій щодо ідентичності, як це визначено концепціями соціальних наук для вивчення сучасності, і зосередитися на вивченні минулого в рамках, що забезпечуються археологічними даними¹⁵⁴.

У цьому контексті перед українською археологічною славістикою постають виклики, пов'язані із переосмисленням теоретико-методологічних засад вивчення етногенезу слов'ян, зокрема переглядом і пошуком нових аргументів на користь ретроспективного методу, теорії міграцій, трактуванням археологічної культури як поліетичної спільності практик, ґрунтованих на засвоєних соціальних поведінкових моделях.

REFERENCES

- Abashyna, Nataliia. “Rannoslovianske poselennia Obukhiv VII na Stuhni”. *Arkheolohiia* 53 (1986): 72–86. (in Ukrainian).
- Abashina, Nataliya, Andrei Oblomskii, and Rostislav Terpilovskii. “K voprosu ob ranneslavyanskikh elementakh kultury na chernyakhovskikh pamyatnikakh Srednego Podneprovya”. *Rossiiskaya arkheologiya* 4 (1999): 78–98. (in Russian).
- Abashyna, Nataliia, Dionizii Kozak, Yevhen Synysia, and Rostyslav Terpylovskiy. *Davni sloviany. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi Svit, 2012. (in Ukrainian).
- Arion, Oksana, Yurii Bashkatov, Andrei Oblomskii, and Rostislav Terpilovskii. “U istokov slavyanstva (Vmesto zaklyucheniya)”. *Pozdnezarubinskiiye pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I–II vv. n.e.)*. Moskva, 2010. 93–110. (Ranneslavyanskii mir. *Arkheologiya slavyan i ikh sosedey* 12). (in Russian).
- Baran, Volodymyr. *Ranni sloviany mizh Dnistrom i Prypiattiu*. Kyiv: Naukova dumka, 1972. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr. *Cherniakhivska kultura. Za materialamy Verkhnoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. Kyiv: Naukova dumka, 1981. (in Ukrainian).
- Baran, Vladimir. *Prazhskaya kultura Podnestrovyia (po materialam poselenii u s. Rashkova)*. Kiev: Naukova dumka, 1988. (in Russian).
- Baran, Volodymyr. *Davni sloviany*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Altarnatyvy”, 1998. (Ukraina kriz viky 3). (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr. “Protsepy skhidnoslovianskoho kulturohenezu v druhii polovyni I tys. n.e.” *Etnohenez ta rannia istoriia slovan: novi naukovi kontseptsii na zlami tysiacholit*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2001. 11–19. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr. “Cherniakhivska kultura – polietnichne utvorennia na terytorii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy”. *Arkheolohiia davnikh slovan. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv, 2004. 91–102. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr. *Slovianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri*. Kyiv, 2008. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr, and Oksana Hopkalo. *Cherniakhivski poselennia baseinu Hnyloi Lypy*. Kyiv: Instytut arkheolohii, 2006. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr, Dionizii Kozak, and Rostyslav Terpylovskiy. *Pokhodzhennia slovan*. Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian).
- Barth, Fredrik. “Introduction”. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Edited by Fredrik Barth. London: George Allen and Unwin, 1969. 9–38.
- Bashkatov, Yurii, and Tetiana Bitkovska. “Ivkiivtsi – novyi typ piznozharubynetskykh pamiatok Serednoho Podniprov'ia”. *Arkheolohiia* 2 (2021): 52–62. (in Ukrainian).
- Belevets, Vadim. “Issledovaniya na selishche Yaskovichi–1 v 2018 g.: k izucheniyu pamyatnikov “predprazhskogo” gorizonta na Belarusskom Polese”. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorii* 3 (2019): 110–145. (in Russian).
- Bowlus, Charles R. “Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept”. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Edited by Andrew Gillett. Turnhout: Brepols Publishers, 2002. 241–256. (Studies in the Early Middle Ages 4).

¹⁵⁴ Štular, “Rethinking Ethnic Identity”, 276.

- Brather, Sebastian. "Ethnic Identities as a Construction of Archaeology: The Case of the Alamanni". *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Edited by Andrew Gillett. Turnhout: Brepols Publishers, 2002. 149–175.
- Brather, Sebastian. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2004.
- Chelnokov, Maksym. "Osnovni problemy doslidzhennia pamiatok pochepskoho typu". *Visnyk Instytutu arkheolohii* 7 (2012): 3–22. (in Ukrainian).
- Curta, Florin. *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge: University Press, 2001.
- Curta, Florin. "Some remarks on ethnicity in medieval archaeology". *Early Medieval Europe* 15(2) (2007): 159–185.
- Curta, Florin. *Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700)*. New York: Routledge, 2021.
- Fusek, Gabriel. "Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie". *Slovenská Archeológia* LII (1) (2004): 161–186.
- Fusek, Gabriel, and Jozef Zabojsnik. "Ausklang der Spätantike und Anfang des Frühmittelalters in der nördlichen Peripherie Karpatenbeckens". *Archeologia o poczętkach Słowian*. Edited by Piotr Kaczanowski and Michai Parczewski. Kraków, 2005. 541–566.
- Gudkova, Alla. "I–IV vv. v Severo-Zapadnom Prichernomorie (kultura osedlogo naseleniya)". *Stratum plus. Archeologiya i kulturnaya antropologiya* 4 (1999): 271–304. (in Russian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Novi pidkhody u suchasni rosiiskii istoriografii etnichnoi istorii skhidnykh slovian". *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya "Istorychni nauky"* 23 (236) (2012): 71–81. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Etnopolitychni ta teoretychni aspekty rekonstruktsii etnogenezu skhidnykh slovian u suchasni biloruskii istoriografii". *Hurzhivski istorychni chytannia* 6 (2013): 61–65. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Kontseptsii etnogenezu skhidnykh slovian Eduarda Zaharulskoho". *Hurzhivski istorychni chytannia* 7 (2014): 63–67. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. *Etnichna istoriia skhidnykh slovian u suchasni istoriografii (ukrainskyi, biloruskyi i rosiiskyi dyskursy)*. Cherkasy: Vyd. Yu. Chabanenko, 2018. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Etnichna istoriia skhidnykh slovian domonhol'skoi doby u suchasnykh ukrainskii, rosiiskii i biloruskii istoriografiakh". D. diss., Cherkaskyi natsionalnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho, 2019. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Arkheolohiia ta etnos: metodolohichni aspekty rekonstruktsii slovianskoho etnogenezu". *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya "Istorychni nauky"* 1 (2020): 17–31. (in Ukrainian).
- Ivanhorodskiy, Kostiantyn. "Archaeological reconstructions of the ethnogenesis of the Eastern Slavs in the scientific heritage of Volodymyr Baran and Denys Kozak". *Eminac* 1(45) (2024): 264–283.
- Jakdrzejewska, Sylwia. "Poczętki wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i problem ich przebiegu w polskich badaniach archeologicznych – rys historyczny", *Od Bachyryza do Hwiato-wita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu interdyscyplinarnym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Edited by Barbara Chudzińska, Michai Wojenka, and Marcin Wołoszyn. Kraków; Rzeszów, 2016. 25–40.
- Jones, Sion. *The Archaeology of Ethnicity, Constructing Identities in the Past and Present*. London; New York, 1997.
- Jones, Sion. "Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology". *Historical Archaeology: Back from the Edge*. Edited by Pedro Paulo A. Funari, Martin Hall and Sion Jones. London; New York: Routledge, 1999. 219–232.
- Kara, Michai. "Archaeology, mainly Polish, in the current discussion on the ethnogenesis of the Slavs". *Slavia Antiqua* LXIII (2022): 65–128.
- Klein, Lev. "Voprosy proiskhozhdeniya slavyan v Sbornike dokladov VI Nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii Akademii nauk USSR". *Sovetskaya arkheologiya* XXII (1955): 257–272. (in Russian).
- Klein, Lev. "K postanovke voprosa o proiskhozhdenii slavyan". *Problemy otechestvennoi i vseobshchei istorii*. Leningrad: izd-vo Leningradskogo universiteta, 1969. 21–35. (in Russian).
- Klein, Lev. "Strategiya sinteza v issledovaniyakh po etnogenezu (integratsiya nauk i sintez istochnikov v reshenii problem etnogeneza)". *Sovetskaya etnografiya* 4 (1988): 13–23. (in Russian).
- Klein, Lev. *Etnogenez i arkheologiya*. T. 1, *Teoreticheskie issledovaniya*. Sankt-Peterburg: Yevraziya, 2013. (in Russian).
- Klein, Lev. *Dialogi. Teoreticheskaya arkheologiya i ne tolko*. Sankt-Peterburg: Yevraziya, 2018. (in Russian).
- Kozak, Dionizii. *Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovi i Zakhidnomu Pobuzhzhii*. Kyiv: Naukova dumka, 1984. (in Ukrainian).
- Kozak, Dionizii. *Etnokulturna istoriia Volyni (I st. do n.e. – IV st. n.e.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1992. (in Ukrainian).
- Kozak, Dionizii. "Etnichni protsesy v Ukraini naprykintsi I tys. do n.e. – u I tys. n.e.". *Etnichna istoriia davnoi Ukrainy*. Kyiv, 2000. 118–194. (in Ukrainian).
- Kozak, Dionizii. "Etnichni protsesy na Volyni ta Halychyni v rannorymskyi chas (arkheolohichni aspekt)". *Ruthenica* 1 (2002): 48–54. (in Ukrainian).
- Kozak, Dionizii. "Etnichna istoriia Volyni i Halychyny v rannorymskyi chas". *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 8 (2005): 322–345. (in Ukrainian).

- Kozak, Dionizii. *Venedy*. Kyiv, 2008. (in Ukrainian).
- Kozak, Dionizii. “Problema kontaktiv davnikh slovian i hermantsiv (pomorsko-kloshova ta yastorfska kultury na Volyni)”. *Arkheolohiia* 1 (2013): 76–84. (in Ukrainian).
- Kuna, Martin, Nad’a Profantová, Miloslav Bartuška, Martin Gajda, Libuše Haišmanová, Vladimír Hanykýř, Radan Květ, Milan Maryška, Jiří Militký, Dalibor Moravec, Martina Novotná, Luboš Peške, Radomír Pleiner, Jiří Sádlo, Blanka Šreinová, and Pavel Vařeka. *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Praha: Archeologický Ústav AV ČR, 2005.
- Lyubichev, Mikhail. “O dvukh metodakh postroeniya kulturnoi istorii Dnepro-Donetskoi lesostepi rimskogo vremeni”. *Prof. d-r Boris D. Borisov – uchenitsi i priyateli*. Veliko Trnovo: izdatelstvo “IVIS”, 2016. 235–249. (in Russian).
- Lyubichev, Mikhail. *Rannyya istoriya dnepro-donetskoi lesostepi I–V vv.*, 2 vols. Kharkov: izd-vo “Estet Print”, 2019. (Ostrogothica–Serie: Бгнде, 2). (in Russian).
- Lyubichev, Mikhail. “Rannyya istoriya: o rekonstruktsii kulturnikh i istoricheskikh protsessov rimskogo vremeni v dnepro-donetskoi lesostepi”. *Stratum plus. Arkheologiya i kulturnaya antropologiya* 4 (2022): 349–364. (in Russian).
- Machinskii, Dmitrii. “K voprosu o territorii obitaniya slavyan v I–VI vv. (po dannym pismennikh istochnikov i arkheologii)”. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha* 17 (1976): 82–100. (in Russian).
- Mahomedov, Borys. “Cherniakhivska kultura i sloviany”. *Etnohenez ta rannia istoriia slovian: novi naukovy kontseptsii na zlami tysyacholit*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2001. 59–66. (in Ukrainian).
- Magomedov, Boris. *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. (in Russian).
- Maksimov, Yevgenii. *Zarubinskaya kultura na territorii USSR*. Kiev: Naukova dumka, 1982. (in Russian).
- Mamzer, Henryk. “Etniczność”. *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Edited by Stanisław Tabaczynski, Arkadiusz Marciniak, Dorota Cyngot, and Anna Zalewska. Poznań, 2012. 627–634. (in Polish).
- Maraieva, Uliana. “Tradyciina narodna obriadovist u systemi etnokultury ukrainsiv”. *The functioning of culture and art during the war: Scientific monograph*. Riga: “Baltija Publishing”, 2024. 89–130.
- Marciniak, Arkadiusz. “Paradygmaty badawcze w archeologii”. *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Edited by Stanisław Tabaczynski, Arkadiusz Marciniak, Dorota Cyngot, and Anna Zalewska. Poznań, 2012. 29–83. (in Polish).
- Mylian, Taras. “Pamiatky z rysamy perekhidnoho periodu”. *Visnyk Instytutu arkheolohii* 1 (2006): 27–38. (in Ukrainian).
- Oblomski, Andrei, Oleh Petrauskas, and Rostyslav Terpilovski. “Environmental reasons of migrations of South-Eastern Europe population in the Ist – 5th. centuries AD”. *Archaeologia Polona* 37 (1999): 71–86.
- Oblomskii, Andrei, Rostislav Terpilovskii, and Oleg Petrauskas. *Raspad zarubinskoi kultury i yego sotsialno-ekonomicheskie i ideologicheskie prichiny. Preprint*. Kiev: Institut arkheologii AN USSR, 1991. (in Russian).
- Oblomskii, Andrei. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v pozdnerimskoe i gunnskoe vremya (seredina III – pervaya polovina V v. n.e.)*. Moskva: Nauka, 2002. (in Russian).
- Oblomskii, Andrei. “Dve kontseptsii ranneslavyanskoi arkheologii Dneprovskogo Levoberezhya. Prevratnosti metoda”. *Stratum plus. Arkheologiya i kulturnaya antropologiya* 4 (2021): 299–320. (in Russian).
- Osyphuk, Anna. “Habitus yak mekhanizm syntezy struktury y ahentnosti v sotsiolohichnii teorii Piera Burdie”. *Naukovy zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni nauky* 148 (2013): 3–10. (in Ukrainian).
- Pachkova, Svetlana. *Zarubinskaya kultura i latenizirovanie kulturi Yevropy*. Kiev, 2006. (in Russian).
- Parczewski, Michał. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław: zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. (Prace komisji archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie 27). (in Polish).
- Parczewski, Michał. “Stan dyskusji polskich archeologów nad etnogenezą Słowian”. *Archeologia o początkach Słowian*. Edited by Piotr Kaczanowski and Michał Parczewski. Kraków, 2005. 503–512. (in Polish).
- Petrauskas, Oleh. “Peredmová”. *Viddilu arkheolohii rannikh slovian – 50! Fakty, liudy, doslidzhennia*. Edited by Oleh Petrauskas, Nataliia Abashyna and Serhii Horbanenko. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2024. 3–6. (in Ukrainian).
- Pleterski, Andrej. “Etnogeneza slavena – metode i proces (The ethnogenesis of the Slavs, the methods and the process)”. *Starohrvatska Prosvjeta* III (40) (2013): 7–32.
- Pleterski, Andrej. “Slované a Vlaši u bran Itálie v souvislosti s etnogenezí Slovanů”, *Archeologické rozhledy* LXV (3) (2013): 618–641.
- Pohl, Walter. “Telling the Difference: Signs of ethnic identity”, *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Edited by Walter Pohl and Helmut Reimitz. Leiden; Boston: Brill, 1998. 17–70. (Transformation of the Roman World 2).
- Pohl, Walter. “Archaeology of identity: introduction”. *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Edited by Walter Pohl and Mathias Mehofer. Wien, 2010. 9–24. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17).
- Pohl, Walter. “Introduction – Strategies of Identification: A Methodological Profile”. *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*. Edited by Walter Pohl and Gerda Heydemann. Turnhout: Brepols Publishers, 2013. 1–64. (Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 13).
- Pritsak, Omelian. “Sloviany ta avary”. *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandynavski sagy i Stara Skandynaviia* 2. Kyiv: Oberehy, 2003. 773–811. (in Ukrainian).

- Prikhodnyuk, Oleg, and Liana Vakulenko. *Slavyanskije poseleniya I tis. n.e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka, 1984. (in Russian).
- Prykhodniuk, Oleh. *Sloviany na Podilli (VI–VII st. n.e.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1975. (in Ukrainian).
- Profantovъ, Nana. “Kulturni diskontinuita a mozhnosti jejn interpretace jako etnickij zmny (problm tzv. slovanskij expanze)”. *Archaeologia historica* 28 (2003): 19–31.
- Profantová, Naďa. “Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slaviny do střední Evropy. K článku Florina Curty”. *Archeologické rozhledy* LXI (2009): 303–330.
- Reher, Guillermo S., and Manuel Fernandez-Gotz. “Archaeological narratives in ethnicity studies”. *Archeologické rozhledy* LXVII (2015): 400–416.
- Rusanova, Irina, and Boris Timoshchuk. *Kodyn – slavyanskije poseleniya V–VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka, 1984. (in Russian).
- Štular, Benjamin. “Rethinking Ethnic Identity in the Archaeology of the Ancient Slavs”. *Arheološki vestnik* 76 (2025): 261–284.
- Štular, Benjamin, Edisa Loziж, Mateja Belak, Jernej Rihter, Iris Koch, Zvezdana Modrijan, Andrej Magdin, Stephan Karl, Manfred Lehner, and Christoph Gutjahr. “Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set”, доступно 15 січня 2025, Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set | PLOS One
- Tabaczyński, Stanisław, ed. *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. (Prace Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych IV). (in Polish)
- Tabaczyński, Stanisław. “Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii”. *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Edited by Stanisław Tabaczyski, Arkadiusz Marciniak, Dorota Cyngot, and Anna Zalewska. Poznań, 2012. 657–672. (in Polish)
- Terpilovskii, Rostislav. *Rannie slavyane Podesenya III–V vv*. Kiev: Naukova dumka, 1984. (in Russian).
- Terpylovskiy, Rostyslav. “Praslovjianski starozhytnosti Skhidnoi Yevropy. Perspektyvy poshuku”. *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Kyiv. Akad. Yevrobiznesu, 1994. 73–79. (in Ukrainian).
- Terpilovskii, Rostislav. “Kievskaya i chernyakhovskaya kultury. Problema kontaktov”. *Stratum plus. Arkheologiya i kulturnaya antropologiya* 4 (2000): 303–313. (in Russian).
- Terpylovskiy, Rostyslav. “Bilia vytokiv slovianstva (za materialamy Podniprovya)”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 3 (2001): 3–7. (in Ukrainian).
- Terpylovskiy, Rostyslav. “Bilia vytokiv slovianstva”. *Ruthenica* 1 (2002): 25–40. (in Ukrainian).
- Terpilovskii, Rostislav. *Slavyane Podneprovya v pervoi polovine I tysyacheletiya n.e*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2004. (in Russian).
- Terpylovskiy, Rostyslav. “Vytoky ta rannia istoriia slovian”. *Viddilu arkheolohii rannikh slovian – 50. Fakty, liudy, doslidzhennia*. Kyiv: IANAN Ukrainy, 2024. 37–56. (in Ukrainian).
- Trigger, Bruce G. *A History of Archaeological Thought*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Tymoshchuk, Borys. *Sloviany Pivnichnoi Bukovyny VI–IX st*. Kyiv: Naukova dumka, 1976. (in Ukrainian).
- Urbańczyk, Przemysław, ed. *Nie-Słowianie o początkach Słowian*. Poznań; Warszawa, 2006.
- Urbaniak, Sebastian. “Dyskursywizm archeologii według Henryka Mamzera: ograniczenia orientacji konstruktywistycznej a mit etniczny w archeologii”. *Folia Praehistorica Posnaniensia* XXV (2020): 381–407.
- Vakulenko, Liana. *Ukrainski Karpaty u piznorymskyi chas (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy)*. Kyiv: IANAN Ukrainy, 2010. (in Ukrainian).
- Vakulenko, Liana, and Andrii Skyba. “Cherniakhivski zhytla z pechamy-kamiankamy v konteksti pytan slovianskoho etnogenezu”. *In Scлавения terra* 1 (2016): 7–28. (in Ukrainian).
- Wenskus, Reinhard. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln; Graz: Böhlaus Verlag, 1961.

UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL SLAVISTICS ON THE ETHNOGENESIS OF THE SLAVS: CONCEPT AND THEORETICAL-METHODOLOGICAL ISSUES

Nataliia STEBLII

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Archaeology and the History of Ancient Civilizations
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: nataliya.stebliy@lnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8645-289X>

This study explores the evolution of concepts regarding the origin and ethnic identity of the Slavs within the framework of archaeological Slavistics, with particular emphasis on the methodological foundations developed in Ukrainian scholarly tradition and European social sciences. During the last quarter of the 20th century, the Kyiv school of archaeological Slavistics formulated a concept based on the cultural-historical approach. Its core lies in recognizing the relationship between ethnicity and material

culture as its expression, as well as applying the retrospective method to trace genetic links between archaeological cultures. The existence of ethnically mixed cultures formed by local and incoming groups is acknowledged, along with the possibility of identifying a set of traits characteristic of a particular ethnic group.

According to this concept, the earliest Slavs identifiable through archaeology should be sought among the Zarubyntsi, late Zarubyntsi, Kyiv, Zubrytsia, and Chernyakhiv cultures, dating from the 1st to 5th centuries AD. The area where Slavic archaeological cultures crystallized by the 5th century AD encompasses the borderlands of the Forest and Forest-Steppe zones. From this region, bearers of the Prague-Korchak, Penkivka, and Kolochyn cultures – closely related in terms of handmade pottery, dwelling construction, and burial rites – initiated the “Great Slavic Migration.”

In Western European social sciences, the interpretation of ethnicity is largely based on Fredrik Barth’s instrumentalist approach, which views ethnicity as a multidimensional phenomenon shaped through social interaction. An ethnic group, according to Barth, is an imagined construct rather than an objective reality, defined more by boundaries than by internal cultural traits.

In medieval studies, Reinhard Wenskus’s concept is central. He interprets the early medieval “gens” as a heterogeneous political community formed around a warrior elite and an ethnogenetic myth. His ideas are further developed by the Vienna School, particularly Walter Pohl, who emphasizes the discursive nature of ethnicity and the role of everyday practices. Archaeology, in his view, can be useful through Pierre Bourdieu’s concept of “habitus,” though not as a primary tool for identification.

The Toronto School, represented by Walter Goffart, rejects the historical reliability of ethnogenetic myths. Archaeologists such as Sion Jones and Sebastian Brather also question the possibility of identifying ethnicity through material artifacts, stressing the subjectivity of sources and the need to focus on social structures rather than on ethnic “essences.”

In Central and Southeastern Europe, archaeological Slavistics until the late 20th century was also based on the cultural-historical methodology, focusing on the search for the Slavs’ homeland. Since the mid-1990s, there has been a rethinking of Slavic ethnic identity, particularly through the concepts of Henrik Mamzer and Michai Parczewski. Ukrainian archaeologists, such as Mychajlo Liubychev, have joined these methodological debates, criticizing traditional approaches and advocating for the use of Western European theoretical models.

Special attention is given to Florin Curta’s deconstructionist concept, which rejects the migration theory of Slavic origins and argues that ethnic identity was formed locally under the influence of neighboring elite cultures. He interprets the Slavic language as a *koinē* – a product of social interaction rather than ethnic unity. His hypothesis sparked controversy but became a significant step in rethinking the methodology of Slavic studies.

Benjamin Jbtular proposes an alternative model based on the concept of archaeological culture as a polythetic system of practices. He employs interdisciplinary methods, including machine learning, to analyze material culture and reconstruct migration processes. His research confirms the complexity of identifying ethnicity through archaeological data and calls for a focus on questions of time, space, and function.

In conclusion, modern Ukrainian archaeological Slavistics faces the challenge of revising outdated models of ethnogenesis, abandoning simplistic associations between culture and ethnicity, and embracing flexible, interdisciplinary approaches that consider the social, political, and ritual dimensions of material culture. This opens new perspectives for studying Slavic ethnic identity in the context of archaeology.

Keywords: archaeology, Slavs, ethnogenesis, Early Middle Ages, archaeological culture, ethnicity.